

Jolanta Józwiak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Różne wymiary prototypów w analizie oryginału i przekładu

Relacja między oryginałem a przekładem jest relacją szczególną. Tekst przekładu nie może powstać, jeśli nie istnieje tekst wyjściowy – oryginał. Tekst przekładu jest ściśle powiązany z tekstem oryginału na wszystkich możliwych poziomach: strukturalnym, semantycznym, funkcjonalnym, pragmatycznym, itd. Tłumacz (nawet jeśli współcześnie jego rola jest doceniana i nazywany jest „drugim autorem”) w procesie przekazu znaczeń poszczególnych elementów i wynikających z ich kombinacji sensów musi w pewien sposób podporządkować swoją twórczą wenię woli autora oryginału i jego tekstowi. Może podejmować decyzje tylko w pewnych ograniczonych ramach, starając się umożliwić odbiorcom tekstu przekładu jak najpełniejsze odczytanie sensów zgodnie z intencją autora oryginału. Co więcej, podczas procesu tłumaczenia tłumacz cały czas musi uwzględniać reakcję odbiorców przekładu ze względu na konieczność zachowania jej maksymalnego podobieństwa do reakcji odbiorców oryginału.

Podjmując rozważania na temat prototypowości w przekładzie, warto nawiązać do zaproponowanego przez Georgesa Kleibera podziału na standardową i rozszerzoną wersję teorii prototypu wskazującego na niejednorodność koncepcji prototypu. Według badacza, w wersji standardowej kategorii prototypowe to struktury posiadające centrum i peryferie. Przyporządkowanie elementu do określonej kategorii pojęciowej następuje na podstawie podobieństwa do centralnej struktury, skupiającej najbardziej typowe dla tej kategorii właściwości. Elementy umiejscowione w centrum kategorii uważane są za lepszych przedstawicieli kategorii, natomiast elementy peryferyjne traktowane są jako gorsze egzemplarze¹. Prototyp jest więc interpretowany jako zbiór najbardziej typowych dla danej kategorii cech lub jako najlepszy okaz kategorii. Jak stwierdza Kleiber, „prototyp jawi się zatem jako ten, w którym

¹ KLEIBER G. *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*, przeł. B. Ligara, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, 2003, s. 47.

pokrywanie się cech jest największe. Natomiast okazy marginalne to te, które dzielą z prototypem najmniej atrybutów typowych”².

Natomiast w drugim ujęciu teorii prototypów przedstawionym przez badacza, czyli w tzw. wersji rozszerzonej, kategoria pojęciowa może posiadać prototyp, egzemplarz centralny, ale „uzasadnieniem kategoryzacji stają się związki asocjacyjne między różnymi okazami (lub typami desygnatów), a nie stosunek tych wszystkich okazów do samego bytu, czyli prototypu”³. Struktura kategorii oparta jest na elementach powiązanych ze sobą na zasadzie podobieństwa rodzinnego (w ujęciu Wittgensteina).

Zasady kategoryzacji przez prototyp wywodzą się z opartych na serii eksperymentów psychologicznych badań Eleanor Rosch⁴ (1978/2007). Odrzucając podstawowe założenia klasycznych teorii kategoryzacji, badaczka wykazała subiektywny charakter tworzenia kategorii, stopniowalność przynależności elementów do kategorii, a także nieostrość granic poszczególnych kategorii pojęciowych, co zostało później wykorzystane w analizowaniu związków między procesami poznawczymi a językiem.

W kontekście badań przekładoznawczych należy wspomnieć, że jedna z badaczek – Sandra L. Halverson – podjęła w swoich pracach kwestię możliwości postrzegania samego pojęcia „tłumaczenie” jako kategorii prototypowej wraz z zarysowaniem implikacji teoretycznych i metateoretycznych⁵. Jej eksperyment, przeprowadzony w Norwegii w 1997 roku, potwierdził hipotezę, że kategoria tłumaczenia wykazuje tzw. efekty prototypowe i rozmytość granic przy określaniu przynależności kategoryalnej. W 2018 roku w grupie młodych użytkowników języka polskiego podobne badanie empiryczne przeprowadziła Anna Kuźnik. Badaczka również wykazała, że pojęcie „tłumaczenie” nie jest jednolite i obejmuje różne semiotyczne typy tłumaczenia, z których jedne postrzegane są jako centralne (prototypowe), a inne jako peryferyjne. Stwierdziła ponadto, że zakres pojęcia „tłumaczenie” jest nawet szerszy niż we wcześniejszych badaniach norweskich⁶.

Wydaje się, że w analizach przekładoznawczych mogą okazać się przydatne obie, przedstawione przez Kleibera, wersje teorii prototypów – standardowa i rozszerzona. Użyteczność obu z nich wynika między innymi z różnych zakresów jednostek tłumaczeniowych. We współczesnych badaniach translologicznych przyjmuje się, że jednostką przekładu może być nie tylko słowo, ale również fraza, zdanie, akapit,

² Tamże, s. 65.

³ Tamże, s. 163.

⁴ ROSCH E., *Zasady kategoryzacji*, w: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia poznawcza w trzech ostatnich dekadach XX wieku*, Gdańsk, Wydawnictwo GWP, 1978/2007, s. 409-430.

⁵ Por.: HALVERSON S. L., *Conceptual work and the ‘translation’ concept*, <https://journals.uni-lj.si/stridon/article/view/10509>, 1999 i HALVERSON S. L., *Prototype effects in the ‘translation’ category*, [W:] *Translation in Context*, edited by Andrew Chesterman, Natividad Gallardo San Salvador and Yves Gambier, 3–16. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2000.

⁶ Por.: KUŹNIK A., *Conceptualizing translation in Poland in 2018: Replication of Sandra Halverson’s survey from 1997*, „Stridon” Journal of Studies in Translation and Interpreting, Vol. 1 No. 2, 2021, [dostęp: 26.11.2022], <https://journals.uni-lj.si/stridon/article/view/10509>.

a nawet tekst jako całość i wielkość tej jednostki ustanawia tłumacz w akcie tłumaczenia. Jak konstatuje Roman Lewicki, po dokonaniu przeglądu różnych definicji, przy „procesualno-operacyjnym pojmowaniu jednostek tłumaczenia jako wielkości przynajmniej częściowo zmiennych i subiektywnych są nimi odcinki tekstu oryginalnego, niedzielone przy tłumaczeniu i odznaczające się względną niezależnością funkcjonalną, wskutek czego są przedmiotem oddzielnej decyzji translatorskiej”⁷.

A zatem w procesie analiz przekładowych od intuicji badacza i jego decyzji w kwestii wyboru jednostki tłumaczeniowej będzie zależała struktura kategorii pojęciowej oraz siatka powiązań między elementami wybranej kategorii. Kategorie mogą zawierać elementy rozmaitego formatu i być tworzone w oparciu o ich różne właściwości/ atrybuty. Rozważania uwzględniające teorię prototypu mogą być prowadzone odnośnie do jednostek największych (makrojednostek), i właśnie na takiej jednostce, czyli na tekście przekładu jako całości, skupimy uwagę w dalszej części wywodu. Trzeba jednak mieć na uwadze jednostki językowe znacznie mniejszego formatu (mikrojednostki), czyli jednostki przekładowe w postaci pojedynczych wyrazów, krótkich fraz itd. Jest im poświęcona większość opracowań analitycznych, w których opisywane są trudności, na jakie napotykają tłumacze w procesie doboru odpowiedników przekładowych. Joanna Kubaszczyk wskazała na potrzebę uwzględnienia cech prototypowych w opisie poszczególnych haseł leksykograficznych, co pozwala tłumaczowi na uświadomienie sobie różnic w ekstensji i intensji poszczególnych pojęć, którymi posługują się przedstawiciele różnych obszarów językowych i kulturowych. Brak takiej świadomości może wywoływać trudności z klasyfikacją fenomenów nieprototypowych i znalezieniem właściwego odpowiednika przekładowego, co badaczka wykazała na podstawie materiału ilustracyjnego w języku niemieckim i języku polskim, sięgając po sztandarowy dla semantyki prototypu przykład kubka i filiżanki⁸.

Ze względu na zróżnicowanie perspektyw zastosowanie teorii prototypów może być zatem omawiane na poziomie ogólnym (dotyczącym tekstu/tekstów przekładu z uwzględnieniem ich relacji do tekstu oryginału) oraz na poziomie szczegółowym (czyli przekładowych odpowiedników konkretnych jednostek tłumaczeniowych, wyodrębnionych przez tłumacza w procesie tłumaczenia).

Zaproponowane poniżej modele kategorii radialnych o różnych elementach centralnych (**modele 2–3** oraz **5**) będą odnosiły się do makrojednostek, czyli tekstów przekładów rozpatrywanych jako całość. Jednak w pierwszej kolejności należałoby wrócić do relacji oryginał – przekład. Trzeba bowiem odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakim sensie tekst oryginału może być postrzegany jako prototyp w stosunku do potencjalnego tekstu przekładu? Jeśli potraktujemy oryginał jako niedościgniony wzorzec wyrażenia przez autora tekstu określonej treści w wybranej spośród wielu możliwości formie, to w pierwszym momencie odpowiedź twierdząca wydaje się oczywista. Ale to tylko pozory, ponieważ sprawa jest znacznie bardziej skompliko-

⁷ LEWICKI R., *Zagadnienia lingwistyki przekładu*, Lublin, Wydawnictwo UMCS, 2017, s. 105.

⁸ KUBASZCZYK J., *Teoria prototypu w kontekście kontaktów językowo-kulturowych i przekładu*, [W:] „Studia Germanica Gedanensia”, nr 17, Gdańsk 2008, s. 316–325.

wana ze względu na to, że tekst przekładu i tekst oryginału to teksty ściśle ze sobą związane, ale napisane w różnych językach przez dwie różne osoby: autora oryginału i tłumacza – autora przekładu, i przeznaczone dla odbiorców z innych kręgów kulturowych. Należy ponadto odnotować, że oryginał jest tekstem samoistnym/samodzielnym, a dopiero przekład jest tekstem ściśle związanym z oryginałem – tekstem stanowiącym odniesienie bazowe, wzorzec, z którym może być porównywany. Nie można stworzyć tekstu przekładu bez oryginału, natomiast tekst oryginału istnieje niezależnie od tego, czy został sporządzony jego przekład/przekłady.

Olgierd Wojtasiewicz, pisząc o relacji pomiędzy oryginałem a przekładem, zwracał uwagę na to, że „trzeba odróżnić dwie sprawy: stosunek pomiędzy oryginałem a przekładem i stosunek pomiędzy językiem oryginału a językiem przekładu”⁹. Pomimo równorzędności oryginału i przekładu, wynikającej z zaproponowanej przez badacza definicji tłumaczenia, jeśli „z jakichś przyczyn przekład nie może być pełnym odpowiednikiem oryginału” (co często znajduje potwierdzenie w praktyce), „należałoby uznać nadrzędność oryginału nad przekładem”¹⁰.

Należałoby też uwzględnić drugą niezwykle istotną uwagę Wojtasiewicza odnośnie do relacji pomiędzy językiem oryginału a językiem przekładu, czyli stwierdzenie, że „oba te języki są równorzędne”, w przeciwieństwie do stosunku pomiędzy językiem a metajęzykiem, ponieważ „przekład nie jest opisem innego języka, lecz odpowiednikiem sformułowania istniejącego w innym języku”¹¹.

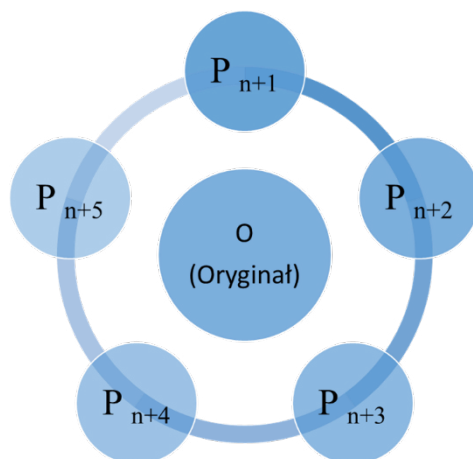
Można sobie również wyobrazić, że konkretny tekst literacki został przetłumaczony lub może zostać przetłumaczony na wybrany inny język nie raz, ale kilka razy, za każdym razem przez innego tłumacza. Każdy z takich przekładów (na przykład na język polski) byłby związany z tekstem oryginału, traktowanym jako wzorzec. Kolejne tworzone przez tłumaczy przekłady istniałyby jako kolejne reprezentacje jednostki nadrzędnej (tekstu oryginału) w literaturze przyjmującej. Przy takich założeniach można by zaproponować tradycyjny model postrzegania tekstu oryginału i tekstów przekładów (realnych lub potencjalnych).

Poniższy model odzwierciedla relację pomiędzy oryginałem a przekładem bez odniesień do teorii prototypów. Tekst oryginału jest wprawdzie wzorcem, strukturą, do której tłumacz odwołuje się podejmując decyzje translatorskie w procesie tłumaczenia, jednak nie w takim ujęciu, jakie zaproponowano w teorii prototypów i badaniach Rosch. W strukturze kategorii powinny znajdować się elementy równoważne, a, jak wynika z wcześniejszych rozważań, tekst oryginału jest jednak traktowany jako nadrzędny w stosunku do tekstów przekładów.

⁹ WOJTASIEWICZ O., *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Warszawa, PTTEPS TEPIS, s. 21.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 22.

Model 1. Oryginał i jego przekłady w kulturze przyjmującej.

Źródło: opracowanie własne.

O – tekst oryginału (konkretny tekst napisany w języku wyjściowym)

P_{n+1} – tekst przekładu sporządzonego przez tłumacza nr 1.

P_{n+2} – tekst przekładu sporządzonego przez tłumacza nr 2.

P_{n+3} – tekst przekładu sporządzonego przez tłumacza nr 3.

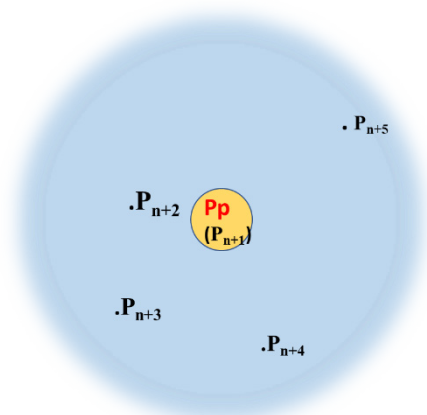
P_{n+4} – tekst przekładu sporządzonego przez tłumacza nr 4.

P_{n+5} – tekst przekładu sporządzonego przez tłumacza nr 5.

$n+1, \dots, n+5, n+\dots$, gdzie $n \in \mathbb{N}$, czyli n oznacza liczbę naturalną – matematyczne oznaczenia cyfrowe dla kolejnych tłumaczeń tekstu oryginału na język docelowy.

Teoria kategoryzacji została stworzona z myślą o analizach semantyczno-pragmatycznych w obrębie jednego języka. Natomiast złożoność procesu tłumaczenia, który polega na jednoczesnym operowaniu materią dwóch języków wraz z odniesieniami do dwóch różnych kultur, komplikuje kwestię aplikacji teorii kategoryzacji do analiz przekładoznawczych.

Można jednak zaproponować zbudowanie kategorii radialnej przekładów wybranego tekstu (np. literackiego). Jeśli w kulturze przyjmującej istnieje kilka przekładów tekstu oryginału, to w sprzyjających okolicznościach najbardziej rozpowszechniony i wysoko oceniany przez krytyków (kanoniczny) przekład P_{n+1} może zostać uznany za wzorcowy, prototypowy i skłonić badaczy do specyficznego kierunku analiz. Wszelkie porównania i oceny rozwiązań przekładowych mogą być odnoszone właśnie do tego tekstu jako najlepszego, prototypowego przedstawiciela kategorii przekładów konkretnego tekstu oryginalnego.

Model 2. Przekład prototypowy jako centrum kategorii przekładów.

Źródło: opracowanie własne.

$P_p (P_{n+1})$ – przekład prototypowy, uznawany w kulturze docelowej za najlepszy; w tym konkretnym przypadku przekład P_{n+1} , który osiągnął status przekładu kanonicznego.

P_{n+1} , P_{n+2} , P_{n+3} , P_{n+4} , P_{n+5} , $P_{n+...}$ – przekłady sporządzone przez kolejnych tłumaczy: nr 1, nr 2, nr 3, nr 4, nr 5, nr ... .

Należy podkreślić, że oznaczenia matematyczne są umowne i nie odzwierciedlają kolejności powstawania przekładów. Struktura kategorii uwzględnia natomiast fakt posiadania przez przekład (zachowania przez tłumacza w procesie tłumaczenia) możliwie największej liczby cech oryginału, co zbliża ten wariant interpretacji do centrum kategorii. Na położenie elementów w przestrzeni kategorii wpływa wiele czynników związanych z oceną jakości przekładów przez krytyków i odbiorców, wynikającą z akceptacji doboru strategii tłumaczeniowych, uznawanych za najwłaściwsze w określonym okresie historycznym.

Ewaluacja przekładu jest procesem bardzo skomplikowanym. Nie jest ona przedmiotem niniejszych rozważań, ale, aby uzasadnić zróżnicowane rozmieszczenie elementów w strukturze kategorii, trzeba dodać kilka uwag o parametrach wpływających na ocenę jakości przekładu. Ewaluacja związana jest oczywiście z pojęciem ekwiwalencji i relacją oryginał – przekład z perspektywy zachowania najważniejszych (w ideale – wszystkich) właściwości tekstu wyjściowego. Jak stwierdziła Elżbieta Tabakowska, „podobieństwo – klucz do wszelkiego przekładu – decyduje o rodzaju i stopniu ekwiwalencji”¹². Ponadto „ekwiwalencja ma charakter skalarny i nie jest pojęciem absolutnym”¹³. W literaturze naukowej przedstawiono wiele definicji ekwiwalencji i jej rodzajów, co potwierdza, że ekwiwalencja przekładu w relacji do oryginału może być różnie postrzegana i w konsekwencji oceniana. Ekwiwalencja jest również stopnio-

¹² BUKOWSKI P., Heydel M. (red.), *Elżbieta Tabakowska. Myśl językoznawcza z myślą o przekładzie. Wybór prac*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015, s. 177.

¹³ Tamże, s. 176.

walna, niejednokrotnie ocenia się, w jakim stopniu tłumaczowi udało się przekazać określone właściwości oryginału. Do tego dochodzi subiektywizm oceny krytyków i odbiorców, różnice w ich wiedzy, kontekst czasowy i preferowanie określonych strategii i technik, co może wpływać na zmianę raz już dokonanej oceny itd.

Ewaluacja dokonań translatorskich dotyczy właśnie międzykulturowego wierne-go przekazu treści tekstu wyjściowego, znaczeń, konotacji, sensów, wynikających z kombinacji jednostek językowych z zachowaniem odpowiedniej formy wyrażenia źródłowych treści. Ważna jest więc ekwiwalencja na poziomie stylu, kompozycji oraz zachowanie sposobów obrazowania¹⁴. Celem tłumacza jest też odtworzenie obrazu świata stworzonego przez autora w oryginale, co może niekiedy wymagać wyjaśnień, jeśli świat rzeczywisty czytelników przekładu oraz ich doświadczenia historyczne i kulturowe różnią się od doświadczeń czytelników oryginału. Istotnym czynnikiem wpływającym na zainteresowanie przekładem w kulturze przyjmującej może być popularność samego autora oryginału przez czytelników (niebędących profesjonalnymi krytykami), którym znane są wcześniejsze jego utwory. Przy ocenie rozwiązań szczegółowych najistotniejsze może okazać się zachowanie ironii, elementów kreatywnych, konotacji kulturowych czy intertekstualnego charakteru rozpatrywanych jednostek tłumaczenia. Wszystkie wymienione parametry są bardzo ważne z perspektywy tłumaczenia, ale zawsze pewne z nich są najistotniejsze do przekazania w przypadku konkretnego utworu. Według Stanisława Barańczaka mówimy wtedy o *dominancie semantycznej*, czyli o „prymacie określonego elementu struktury utworu, który stanowi mniej lub bardziej dostrzegalny klucz do całokształtu jego sensów”. Badacz stwierdza ponadto, że „dostrzec ten klucz i zrobić z niego odpowiedni użytek – to zadanie tak dla czytelnika, jak dla krytyka-interpretatora, jak i wreszcie dla tłumacza”¹⁵.

Na rozmieszczenie w przestrzeni kategorii przekładów konkretnego tekstu ma więc wpływ mnóstwo rozmaitych czynników. Im więcej parametrów oryginału związanych z relacjami pomiędzy elementami systemu językowego oraz z szeroko pojmowanym kontekstem, zostanie zachowanych w tekście przekładu, czyli wyższy będzie stopień ekwiwalencji, tym bliżej jądra kategorii i najlepszego przedstawiciela kategorii znajdzie się dany przekład.

W kontekście ewaluacji tekstu przekładu warto przypomnieć jedną z mniej rozbudowanych, ale bardzo pojemnych definicji przekładu, sformułowaną przez Wojtasiewicza już w 1957 r.:

Operacja tłumaczenia tekstu a sformułowanego w języku A na język B polega na sformułowaniu tekstu b w języku B, który to tekst b wywoływałby u jego odbiorców skojarzenia takie same lub bardzo zbliżone do tych, które u odbiorców wywoływał tekst a¹⁶.

¹⁴ Por.: TABAKOWSKA E., *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, Kraków, UNIVERSITAS, 2001.

¹⁵ BARAŃCZAK S., *Mały, lecz maksymalistyczny Manifest translatologiczny...*, „Teksty Drugie”, 1990, nr 3, s. 7-66, s. 19.

¹⁶ WOJTASIEWICZ O., j. w., s. 22.

Warto zauważyć, że podobnie Eugene Albert Nida postrzegał cele ekwiwalencji dynamicznej. Badacz pisał, że

Tłumacz stara się nie tyle o dostosowanie komunikatu w języku przekładu do komunikatu w języku źródłowym, ile o relację dynamiczną: o to, aby relacja pomiędzy komunikatem i odbiorcą przekładu była zasadniczo ta sama co relacja pomiędzy tym komunikatem i odbiorcami oryginału¹⁷.

Wojtasiewicz zaproponował też matematyczne wyrażenie stosunku pomiędzy oryginałem a przekładem: $PRZEKŁAD \leq \text{ORYGINAŁ}$, co oznacza, że przekład może, ale nie musi dorównywać oryginałowi (być jego odpowiednikiem)¹⁸.

Teoretycznie możemy uzyskać przekład dorównujący oryginałowi, ale w praktyce translatorskiej tłumacz dąży do ideału, którego osiągnięcie ze względu na wszelkie różnice, językowe, kulturowe, różnice w systemach wartości itp. jest właściwie utopią. Jak w swojej pracy napisał Krzysztof Hejwowski,

teoretykowi (i praktykowi) tłumaczenia nie jest potrzebne przekonanie o absolutnej przekładalności i identyczności tekstu wyjściowego i tekstu docelowego. Wręcz przeciwnie: zarówno tłumacz, jak i teoretyk-realista zdają sobie doskonale sprawę z tego, że tekst wyjściowy i tekst docelowy nie mogą być identyczne i zadowolają się ich względnym podobieństwem¹⁹.

Jeżeli jednak teoretycznie założymy istnienie takiego konstruktów jak idealny przekład oryginału (IPO), to może właśnie on powinien znaleźć się w centrum kategorii przekładów wybranego tekstu? Odzwierciedleniem sytuacji, gdy odnosimy poszczególne przekłady do wyidealizowanego konstruktów, byłby poniższy schemat.

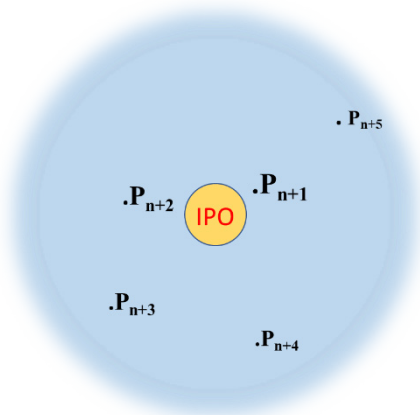
W takim ujęciu, podobnie jak na poprzednich modelach, P_{n+1} będzie przekładem najbardziej zbliżonym do centrum kategorii, ponieważ właśnie ten przekład w świadomości odbiorców pozostaje przekładem kanonicznym ze względu na zachowanie największej liczby cech systemowych i kontekstowych oryginału i jest uznawany za najlepszy w określonym momencie historycznym. Przekład P_{n+2} zajmuje kolejną pozycję w hierarchii wartości. Pozostałe elementy serii przekładowej P_{n+3} , P_{n+4} , P_{n+5} , umiejscowione w przestrzeniach peryferyjnych, mają znaczenie marginalne w literaturze przyjmującej.

¹⁷ NIDA E. A., *Zasady odpowiedniości*, w: Bukowski P., Heydel M. (red.), *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Kraków, Wydawnictwo Znak, 1964/2009, s. 51-69, s. 57.

¹⁸ WOJTASIEWICZ O., j. w., s. 22.

¹⁹ HEJWOWSKI K., (2006), *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006, s. 13.

Model 3. Wyobrażenie o idealnym przekładzie oryginału (IPO) jako centrum kategorii przekładów.

Źródło: opracowanie własne.

IPO – wyobrażenie o tekście idealnego przekładu tekstu oryginału, przy założeniu wykonalności stworzenia takiego tekstu, który odpowiadałby możliwie największej liczbie osób, dokonujących subiektywnej ewaluacji (jest to oczywiście założenie o charakterze utopijnym).

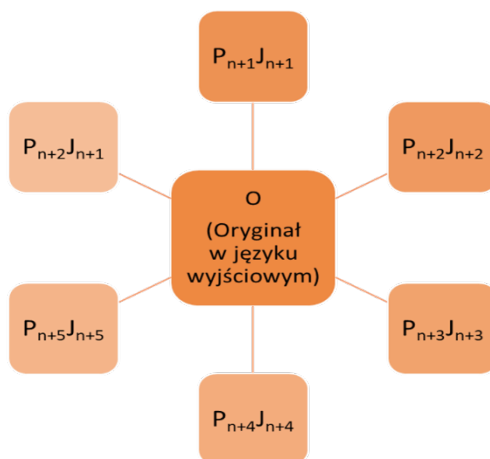
P_{n+1} , P_{n+2} , P_{n+3} , P_{n+4} , P_{n+5} , $P_{n+...}$ – przekłady na język docelowy, sporządzone przez kolejnych tłumaczy: nr 1, nr 2, nr 3, nr 4, nr 5, nr ...

Należy odnotować, że postawienie w centrum kategorii IPO, czyli *de facto* tylko wyobrażenia, a nie tekstu w formie materialnej, mogłoby w pewnym stopniu uzasadniać zróżnicowane oceny krytyków odnośnie do poszczególnych rozwiązań translatorskich, a także niejednorodny odbiór tłumaczenia przez czytelników z kultury przyjmującej. Negatywna ewaluacja dokonań translatorskich może wynikać z braku zgody na decyzję tłumacza w przypadku szczegółowego rozwiązania, co wynika na przykład z innej interpretacji hierarchii wartości, koniecznych do przekazania w procesie tłumaczenia. Oczywiście w pewnych warunkach może zdarzyć się, że wyobrażenie o idealnym przekładzie oryginału niejako zmaterializuje się w postaci przekładu prototypowego, którym może zostać tekst przekładu P_{n+1} . Wtedy $IPO = P_p = P_{n+1}$.

Koncepcja umiejscowienia w centrum kategorii przekładów konkretnego tekstu wyobrażenia o idealnym przekładzie może sprawdzić się w rozważaniach dotyczących badania serii przekładowych dla konkretnego języka przekładu. Trzeba mieć jednak również na uwadze jej ograniczenia. Koncepcji IPO nie można zastosować, jeśli weźmiemy pod uwagę fizyczne istnienie tłumaczeń wybranego utworu na wiele różnych języków, ponieważ w każdym z tych języków będzie istniał lub mógł istnieć inny IPO (wyobrażenie o idealnym przekładzie oryginału na konkretny język).

Gdybyśmy chcieli przedstawić graficznie istnienie przekładów tekstu oryginału na różne języki, to ze względu na nadrzędność oryginału wobec przekładów, czyli nierównoważność elementów potencjalnej kategorii, ponownie należałoby wrócić do modelu

tradycyjnego. Stworzone przez tłumaczy reprezentacje oryginału w innych językach wykazywałyby cechy wspólne z tekstem oryginału, natomiast istnienie przekładów na jedne języki nie miałyby wpływu na tłumaczenie tekstu na kolejne języki, por.:

Model 4. Oryginał i jego przekłady na różne języki.

Źródło: opracowanie własne.

O – tekst oryginału w języku wyjściowym

$P_{n+1}J_{n+1}$ – tekst przekładu w języku 1 sporządzonego przez tłumacza nr 1.

$P_{n+2}J_{n+1}$ – tekst przekładu w języku 1 sporządzonego przez tłumacza nr 2.

$P_{n+2}J_{n+2}$ – tekst przekładu w języku 2.

$P_{n+3}J_{n+3}$ – tekst przekładu w języku 3.

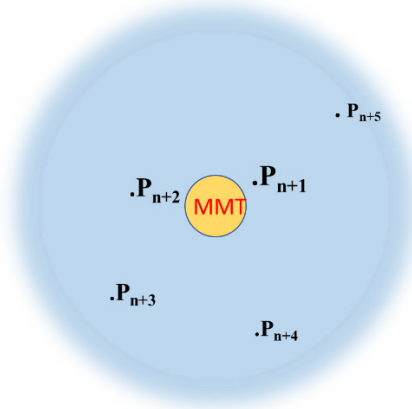
$P_{n+4}J_{n+4}$ – tekst przekładu w języku 4.

$P_{n+5}J_{n+5}$ – tekst przekładu w języku 5.

Należy oczywiście podkreślić, że w każdym z języków może funkcjonować więcej niż jeden przekład tekstu oryginału, co na schemacie oddano przykładowo za pomocą oznaczeń $P_{n+1}J_{n+1}$ i $P_{n+2}J_{n+1}$.

Odnosząc się raz jeszcze do utopijnej koncepcji IPO, należy odnotować, że o ile trudno w jakikolwiek sposób doprecyzować taki idealny konstrukt, o tyle można przyjąć założenie, że możliwe byłoby przedstawienie warunków, jakie musiałoby spełnić wyidealizowane wyobrażenie o przekładzie. Trzeba mieć jednak na uwadze, że takie wyobrażenie mogłoby prezentować się odmiennie z perspektywy samego tłumacza (poszczególnych tłumaczy), krytyków przekładu (a właściwie osobno z perspektywy każdego krytyka) oraz czytelników przekładu, z których każdy ma trochę inne oczekiwania wobec tekstu.

W związku z tym moglibyśmy w centrum kategorii przekładów konkretnego tekstu umieścić wyidealizowany model (obraz) mentalny tłumaczenia tekstu oryginału w języku przekładu (MMT). Model ten miałby charakter swoistej, zindywidualizowanej i subiektywnej, symulacji mentalnej.

Model 5. Wyidealizowany model mentalny tłumaczenia tekstu oryginału (MMT) jako centrum kategorii.

Źródło: opracowanie własne.

MMT – wyidealizowany model (obraz) mentalny tłumaczenia tekstu oryginału w języku przekładu i jednocześnie wyobrażenie o tekście idealnego przekładu tekstu oryginału.

P_{n+1} , P_{n+2} , P_{n+3} , P_{n+4} , P_{n+5} , $P_{n+...}$ – przekłady na język docelowy, sporządzone przez kolejnych tłumaczy: nr 1, nr 2, nr 3, nr 4, nr 5, nr ...

Wydaje się, że uzasadnieniem postawienia w centrum kategorii przekładów modelu mentalnego tłumaczenia tekstu oryginału na język przekładu jest teoria modeli mentalnych²⁰, zaproponowana przez Philipa Johnson-Lairda w 1983 r., a dotycząca badań nad wnioskowaniem, będącym, zdaniem badacza, procesem semantycznym, uzależnionym od wyobrażonych stanów analizowanej sytuacji. Ważną cechą modeli mentalnych jest ich nietrwałość oraz to, że są konstruowane wyłącznie na potrzeby rozwiązania określonego problemu. Istotne jest również to, że modele są reprezentacjami umysłowymi o wysokim poziomie złożoności, mają charakter obrazowo-pojęciowy i mogą być skonstruowane zarówno na bazie nietrwałych (sposrżeń i wyobrażeń), jak i trwałych reprezentacji umysłowych (wiedzy).

W odniesieniu do wcześniejszych rozważań trzeba podkreślić indywidualny i subiektywny charakter modeli mentalnych. Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest mnogość i zmienność wyobrażeń o kształcie i właściwościach tekstu przekładu konkretnego tekstu oryginału. Oznacza to, że każdy tłumacz, krytyk czy czytelnik, opierając się na własnej wiedzy, doświadczeniach i wyobrażeniach, tworzy na swoje potrzeby wspomniany wcześniej model mentalny tekstu przekładu. Ponadto u jednej i tej samej osoby pod wpływem najrozmaitszych czynników natury wewnętrznej i zewnętrznej wyidealizowany model mentalny może ulegać zmianom w czasie, co pozwala wytłumaczyć wielość i szerokie spektrum pomysłów translatorskich, jak również różnorodność i zmienność oczekiwań wobec tłumaczonych tekstów.

²⁰ NĘCKA E., ORZECZOWSKI J., SZYMURA B., *Psychologia poznawcza*, Warszawa, Academica, Wydawnictwo SWPS, 2006, s. 95-96.

Jak przyjęto wcześniej (**model 2**), prototypowym przekładem wybranego utworu może zostać jeden z przekładów serii tłumaczeniowej, postrzegany jako najlepszy przez odbiorców z danego obszaru językowego. Do rozstrzygnięcia pozostaje kwestia, czy można uznać za prototypowy jedyny przekład utworu istniejący w określonym języku? Na tak postawione pytanie można chyba udzielić odpowiedzi twierdzącej. Jest to para tekstów: oryginał – przekład, charakteryzująca się specyficznymi relacjami pomiędzy poszczególnymi elementami składowymi (jedyna w swoim rodzaju). Dopiero, gdy pojawi się druga para, w wyniku powstania kolejnego przekładu tekstu wyjściowego, możliwe będzie podjęcie próby ewaluacji, który przekład w języku obcym lepiej oddaje wszystkie elementy oryginału. Do tego czasu mamy do czynienia z jedynym i tym samym najlepszym przedstawicielem kategorii przekładów konkretnego utworu, przynajmniej do czasu powstania następnego przekładu podlegającego ocenie.

Odpowiedzi wymaga również pytanie, do jakich potencjalnych wniosków można dojść w wyniku analizy – i znów zastrzeżenie – dokonanej przez krytyków tłumaczenia, którzy skrupulatnie porównują oryginał z przekładem, lub/i przez odbiorców z kultury docelowej, którzy tylko wiedzą, że jest to tekst tłumaczony, natomiast nie sięgają do oryginału.

Wydaje się, że ewaluacji można dokonać na poziomie ogólnym i na poziomie szczegółowym. Poziom ogólny można powiązać z wrażeniem wynikającym z całościowej oceny tekstu przekładu jako oddzielnego utworu, jego wartością stylistyczną, a także tym, co potocznie określa się mianem „dobrze się czyta”. Oczywiście innymi kryteriami w procesie ewaluacji będą kierowali się krytycy przekładu, a innymi czytelnicy, do których zarówno autor oryginału, jak i tłumacz kierują swoje teksty. Jak stwierdził Lewicki w rozważaniach dotyczących czynnika kulturowego w odniesieniu do cech przekładu, spełnienie wymogów ekwiwalencji nie jest wystarczającym kryterium oceny przekładu, o czym świadczy niezbyt przychylnie przyjmowanie przez odbiorców przekładów wysoko ekwiwalentnych oraz pozytywny odbiór w kulturze przyjmującej i kariera przekładów o niskim poziomie ekwiwalencji w stosunku do oryginału. Wpływ na taki stan rzeczy ma, zdaniem badacza, zjawisko adekwatności rozumianej jako zapewnienie odpowiedniej relacji pomiędzy przekładem a odbiorcą, wspomagającej przekaz informacji zawartych w oryginale. Aspekt percepcyjny ma zatem niebagatelny wpływ na efektywne funkcjonowanie przekładu²¹.

Należy podkreślić, że zupełnie inaczej mogą przedstawiać się wyniki analizy oryginału i przekładu na poziomie szczegółowym, ponieważ obiektami badań bywają rozmaite elementy językowe, kulturowe, motywy literackie, elementy struktury itp. oraz sposoby ich przekazywania w procesie tłumaczenia. Wielość perspektyw będzie zależna wyłącznie od inwencji oraz kreatywności badaczy, którzy zwykle doprecyzowują ściśle badane jednostki.

²¹ LEWICKI R., *Czynnik kulturowy a podstawowe cechy przekładu*, w: R. Lewicki (red.), *Przekład. Język. Kultura*, t. III, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2012, s. 73-79, s. 78.

Opierając się na zarysowanych przesłankach, nietrudno przewidzieć rezultaty o charakterze ogólnym wynikające ze szczegółowych analiz poszczególnych elementów. Jeśli uwzględnimy fakt, że w procesie przekładu tłumacz zawsze dąży do niedoścignionego ideału, najbardziej prawdopodobne są scenariusze:

1. ogólna ocena przekładu jest bardzo wysoka, podobnie jak oceny przekazu sensów i wszelkich innych wartości oryginału w odpowiedniej formie językowej do języka docelowego (zgodność oceny aspektu ekwiwalencyjnego i percepcyjnego przez czytelników i krytyków przekładu);
2. ogólna ocena przekładu przez czytelników jest wysoka, ale krytycy mają zastrzeżenia odnośnie do sposobów przekazu na różnych poziomach analizy szczegółowej, np. w kwestii zachowania pewnych wartości lub wybranych jednostek przekładowych;
3. ogólna ocena przekładu przez czytelników jest raczej niska, co znajduje potwierdzenie w analizach szczegółowych (których jest w takim wypadku raczej mniej, chyba że dotyczą analiz błędów tłumaczeniowych), jednak niektórzy krytycy wskazują również na pewne rozwiązania prawidłowe;
4. ogólna ocena przekładu zarówno przez czytelników, jak i krytyków jest niska, w związku z czym analizy translatorskie pojawiają się raczej w zakresie marginalnym. Wariant przekładowy odchodzi w niepamięć w wyniku braku zainteresowania i jest uwzględniany tylko w analizach serii przekładowych.

Powyższą klasyfikację należy dopełnić kilkoma istotnymi uwagami. Po pierwsze, należy oddzielić wartość artystyczną tekstu oryginału i popularność jego autora, co niewątpliwie wpływa na zainteresowanie czytelników, jak i krytyków, od wartości samego przekładu. Po drugie, trzeba podkreślić, że punkty 1) i 4) to punkty skrajne. Najlepszy z dostępnych przekładów, posiadający najwięcej cech oryginału, uznać możemy za jądro kategorii, a najgorszy – za znajdujący się na peryferiach, blisko umownej granicy kategorii przekładów konkretnego tekstu, co oznacza, że spełnia on minimum kryteriów przynależności do określonej kategorii w zakresie ekwiwalencji i percepcji, które odgrywają kluczową rolę w ocenie przekładu²². W ramach punktów 2) i 3) mieści się cała gama ocen o charakterze obiektywnym i subiektywnym, która poszczególne rozwiązania przekładowe sytuuje w przestrzeni kategorii: od najbardziej zbliżonych do jądra do najbardziej od niego oddalonych, skrajnie peryferyjnych.

Ponadto przynależność przekładu do jądra kategorii może także ulec zmianie w czasie. W momencie, gdy pojawi się przekład, który uzyska wyższą ewaluację, dotychczasowy lider kategorii może zostać odsunięty od jądra kategorii, a jego miejsce zajmie nowy.

Najbardziej efektywnym narzędziem operacjonalizacji oceny przekładu, ze względu na praktyczny aspekt zastosowania i możliwość wyekscerpowania z tekstów konkretnych jednostek tłumaczeniowych i ich przekładowych odpowiedników, wydaje się koncepcja przekładu prototypowego Pp w centrum kategorii przekładów. Z ko-

²² Tamże.

lei koncepcja modelu mentalnego tłumaczenia tekstu oryginału MMT może pomóc podczas prób wyjaśniania różnic w ewaluacji rozwiązań translatorskich oraz odszyfrowywania motywów wyborów tłumacza. Podobne analizy miałyby jednak zdecydowanie bardziej skomplikowany charakter niż porównywanie poszczególnych egzemplifikacji. Trzeba również podkreślić, że przekład prototypowy Pp oraz inne przekłady nie mogą być oceniane w oderwaniu od oryginału (ewentualnie tylko jako jeden z tekstów funkcjonujących w kulturze przyjmującej, ściśle z perspektywy literaturoznawczej, ale nawet wtedy jego przekładowy charakter odgrywa zasadniczą rolę).

W analizach przekładoznawczych najistotniejsze jest to, aby badacze i krytycy przekładu mieli świadomość, jakie elementy porównują i które oceniają, ponieważ zupełnie czym innym jest ewaluacja przekazu sensów oryginału, a czym innym ocena rozwiązania translatorskiego na tle innych, na przykład w serii translatorskiej. Można powiedzieć, że każdy przekładoznawca wybiera w procesie analizy pewną dominantę badawczą, rozumianą analogicznie do dominanty semantycznej Barańczaka jako prymat pewnej koncepcji naukowej, pewnej procedury naukowej, pewnego elementu utworu, pozwalających na dokonanie ewaluacji procesu tłumaczenia i tekstu przekładu według określonych kryteriów, wybranych spośród szeregu parametrów, które powinien spełniać przekład konkretnego utworu.

Należy podkreślić, że przedstawione modele odnoszą się do rozważań teoretycznych dotyczących funkcjonowania tekstu przekładu w kulturze docelowej. Jak już wyżej wspomniano, możliwości praktycznej realizacji poszczególnych modeli są ograniczone. Oznacza to, że jak najbardziej wykonalne są analizy konkretnych jednostek przekładowych i ich odpowiedników, natomiast ewentualne opisanie wyników analizy na poziomie ogólnym w zakresie całych tekstów wydaje się możliwe wyłącznie przy określeniu wymienionych wcześniej kilku – kilkunastu parametrów o charakterze systemowym i kontekstowym (przykładowo: treść, forma, sposób obrazowania, konotacje, intertekstualność itd.). Trudno wyobrazić sobie długość listy wszystkich cech oryginału utworu literackiego lub innego dużego objętościowo prototypowego tekstu, które powinny zostać w odpowiedni sposób przekazane w tekście przekładu. Być może w przyszłości coraz powszechniejszy i prostszy dostęp do baz danych umożliwi podobne przedsięwzięcia, jednak zawsze trzeba będzie uwzględniać zdolności percepcyjne odbiorców takich potencjalnych analiz.

Przedstawione propozycje zbudowania struktury kategorii przekładów odzwierciedlają nie tylko złożone relacje pomiędzy wchodzącymi w jej skład elementami, ukazują również wielość perspektyw, które można uwzględnić w analizach przekładoznawczych.

Jak podkreślał George Lakoff, z badań Rosch wynika bardzo ważny wniosek, że struktura kategorii odgrywa rolę w rozumowaniu. Prototypy w wielu przypadkach pełnią funkcję rozmaitych poznawczych punktów odniesienia i stanowią podstawę wnioskowania²³.

²³ LAKOFF G., *Kobiety, ogień i rzeczy niebezpieczne. Co kategorie mówią nam o umyśle*, red. nauk. E. Tabakowska, przeł. M. Buchta, A. Kotarba, A. Skucińska, Kraków, UNIVERSITAS, 2011, s. 43.

Zmiana w jądrze kategorii, a więc zmiana punktu odniesienia, zmienia dynamikę relacji w przestrzeni wewnętrznej całej kategorii. Modele można także wykorzystać do wyjaśnienia zróżnicowanej niekiedy ewaluacji tekstów przekładów oraz poszczególnych rozwiązań translatorskich w kulturach docelowych. Centralno-peryferyjna struktura kategorii może być również użyteczna przy przedstawianiu rezultatów procesu decyzyjnego tłumacza w kwestii doboru przekładowego odpowiednika, a także w procesie krytycznej analizy różnych rozwiązań translatorskich, szczególnie w seriach przekładowych.

W przeciwieństwie do struktury linearnej, struktura radialna kategorii pozwala na pokazanie nie tylko stopnia oddalenia od centrum (bo to można byłoby wyrazić liniowo), ale również różnic w ukierunkowaniu odmienności, ponieważ w przestrzeni można przedstawić zmiany wynikające z różnic w odpowiedniości kryteriom stawianym przekazowi międzykulturowemu. Oczywiście najlepiej byłoby to widoczne w wizualizacji 3D.

Bibliografia

- BARAŃCZAK S., *Mały, lecz maksymalistyczny Manifest translatologiczny albo: Tłumaczenie się z tego, że tłumaczy się wiersze również w celu wytłumaczenia innym tłumaczom, iż dla większości tłumaczy wierszy nie ma wytłumaczenia*, „Teksty drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 1990, nr 3, s. 7–66.
- BORYSOWSKI D., *Dwutekst i wielotekst a problemy leksykografii przekładowej*, [online, niepublikowana praca doktorska], Uniwersytet Opolski, <https://repo.uni.opole.pl>, [dostęp: 20.08.2021].
- BUKOWSKI P., HEYDEL M. (red.), *Elżbieta Tabakowska. Myśl językoznawcza z myślą o przekładzie. Wybór prac*, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015.
- CHLEBDA W., *Ekwiwalencja i ekwiwalenty: między słownikiem a tekstami*, [W:] Chlebda W. (red.), *Na tropach tłumaczeń. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*, Opole 2011, s. 21–43.
- HALVERSON S. L., *Conceptual work and the ‘translation’ concept*, <https://journals.uni-lj.si/stridon/article/view/10509>, 1999.
- HALVERSON S. L., *Prototype effects in the ‘translation’ category*. [W:] *Translation in Context*, edited by Andrew Chesterman, Natividad Gallardo San Salvador and Yves Gambier, 3–16. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2000.
- HEJWOWSKI K., *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- KLEIBER G., *Semantyka prototypu. Kategorie i znaczenie leksykalne*, przeł. B. Ligara, Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, 2003.
- KUBASZCZYK J., *Teoria prototypu w kontekście kontaktów językowo-kulturowych i przekładu*, [W:] „Studia Germanica Gedanensia”, nr 17, Gdańsk 2008, s. 316–325.
- KUŹNIK A., *Conceptualizing translation in Poland in 2018: Replication of Sandra Halverson’s survey from 1997*, „Stridon” Journal of Studies in Translation and Interpreting, Vol. 1 No. 2, 2021, [dostęp: 26.11.2022], <https://journals.uni-lj.si/stridon/article/view/10509>.
- LAKOFF G., *Kobiety, ogień i rzeczy niebezpieczne. Co kategorie mówią nam o umyśle*, red. nauk. E. Tabakowska, przeł. M. Buchta, A. Kotarba, A. Skucińska, Kraków, UNIVERSITAS, 2011.

- LEWICKI R., *Czynnik kulturowy a podstawowe cechy przekładu*, [W:] Lewicki R. (red.), *Przekład. Język. Kultura*, t. III, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2012, s. 73–79.
- LEWICKI R., *Zagadnienia lingwistyki przekładu*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2017.
- NIDA E.A., *Zasady odpowiedniości*, [W:] Bukowski P., Heydel M. (red.), *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Kraków, Wydawnictwo Znak, 2009, s. 51–69.
- NEĆKA E., ORZECZOWSKI J., SZYMURA B., *Psychologia poznawcza*, Warszawa, Academi-ca, Wydawnictwo SWPS, 2006, s. 95–96.
- ROSCH E., *Zasady kategoryzacji*, w: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia poznawcza w trzech ostatnich dekadach XX wieku*, Gdańsk, Wydawnictwo GWP, 2007, s. 409–430.
- TABAKOWSKA E., *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, Kraków, UNIVERSITAS, 2001.
- WOJTASIEWICZ O., *Wstęp do teorii tłumaczenia*, Warszawa, PTTEPS TEPIS, 1996.
- WITTGENSTEIN L., (2000), *Dociekania filozoficzne*, przekł., przyp. i wstęp B. Wolniewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2000, s. 75.

Prototype dimensions in the translation analysis of the source and target texts.

Abstract: The article presents theoretical considerations concerning the relationship between the original text and the texts of translations with the use of the cognitive categorization model. From the perspective of the theory of prototypes, translation studies can be conducted at the general level of texts: the source and the target and at the detailed level: translation units and their translation equivalents. The structure of a category will depend on the researcher's intuition and their decision to choose the unit in the center of the category under consideration.

The aim of the paper is to propose several new categorization models, reflecting the various possibilities of building a category of translations with a central-peripheral structure at the level of the texts as a whole. This is due to the consideration of whether and in what sense the original text can be perceived as a prototype in relation to the translation text? In the center of the translation category, it is possible, for example, to place an ideal translation of the original, potential or actually existing in the host culture. The central-peripheral structure of translation category may also be useful in presenting the results of the translator's decision-making process regarding the selection of a translation equivalent, as well as in the process of critical analysis of various translation solutions, especially in translation series, which, however, is beyond the scope of the present article.

Keywords: cognitive categorization model, prototype, radial category, translation, category of translation texts